

DOI: 10.18427/iri-2018-0088

A hívatlan látogató: A stetl ábrázolása

I. B. Singer A Sátán Gorajban című művében

Kmeczkó Szilárd

Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen

A stetl a német Städtchen jiddis megfelelője, zömmel zsidó lakosságú kelet-európai kisvárost jelent (Raj, é.n.), a zsidó népélet egyik meghatározó színterét, amely napjainkban már nem létezik. Virágzott azonban a maga sajátos módján még a századfordulót követő néhány évtizedben is.

Ahelyett, hogy azt kérdeznénk, milyen is volt a stetl, nézzük meg, hogy miként látták különböző nézőpontokból. Az egyik megfigyelő Jászi Oszkár, az Országos Polgári Radikális Párt elnöke, aki haditudósítoként 1915 végén megfordul Kelet-Galíciában. Ekkor találkozik a stetl világával. A benyomásait *A keleti zsidókérdés* című kétrészes cikksorozatában adja közre a *Világ* című napilap december 25-i és 28-i számának hasábjain. Jászi szeme elé a következő kép tárul: *„Lembergől kelet felé haladunk. Szűk, rejtelmes sikátorok, itt-ott délolaszos pizok, nemegyszer fojtó kigőzőlgések, apró, primitív szatócsüzletek, és ebben a nyomasztó környezetben egy fizikailag is idegen emberfaj nyüzsög: a félelem, a bizalmatlanság s a nehéz vagy merész üzletek által élessé tett arcvonások, en-garde szemkifejezések, fekete kaftánok, oroszos kucsmák, melyeket itt-ott egy-egy cilindres kalap helyettesít, kifinomodott arcú, ragyogó tekintetű, réveteg asszonyok, idegen nyelv, a jiddis zsargon, a német, a szláv és héber idegesítő keveréke”* (Gyurgyák, 2001:500). Nincs okunk kétségbe vonni megfigyeléseinek pontosságát. A nézőpontja külső, legfeljebb olvasmányélményei lehetettek korábban a zsidó kisvárosról, amelynek érzéki közvetlenségét ekkor tapasztalja meg. Az itt élő emberek a nagykárolyi asszimilált családba született, majd református hitben felnevelt, nagyvárosi Jászi számára idegenek, a környezet pedig a zavarba ejtőnek, a riasztónak és a visszataszítónak a furcsa keveréke.

Isaac Bashevis Singer a Jásziét követő generációhoz tartozik. A gyermek- és ifjúkorát Varsóban tölti egészen az 1935-ös kivándorlásig, azonban gyermekként és fiatalemberként egyaránt alkalma nyílik közvetlen kapcsolatba kerülni a falusi és kisvárosi zsidó közösségi élettel. A szülei ugyanis mindkét ágon rabbicsaládok leszármazottai, ráadásul édesapja haszid rabbi. Mielőtt a család 1908-ban Varsóba költözik, apja a Varsóhoz közeli Leoncinban rabbiként, Radzyminben pedig segéd rabbiként működik. Singer Leoncinban látja meg a napvilágot, majd három és fél

éves, mikor a közeli kisvárosba, Radziminbe költöznek. Szülei meglepetésére évekkel később kiderül, hogy az első otthon és környezete differenciált emlékeit is őrzi a kisfiú (Singer, 1991:11). 1908-tól a varsói Krochmalna utcában, zsidó lakossággal körülvéve éli a család az életét. Édesapja az utca rabbijaként a lakásban működteti a rabbi hivatalát. Sosem tanul meg oroszul és lengyelül. Mivel nem beszél az orosz, ezért nem tud, de valójában nem is akar vizsgát sem tenni annak érdekében, hogy az orosz kormányzáság lajstromba vegye mint „kormányrabbit”. A Krochmalna utca rabbija így nem hivatalos státuszban, úgy is mondhatnánk, informális keretek között látja el a feladatait. A rabbinikus bíróság (Besz Din) a lakás egyik szobájában működik, itt keresik fel az apát az ügyfelek. A meghallgatás és a döntéshozatal sok esetben a kisfiú kíváncsi tekintete előtt zajlik. Legalább ilyen meghatározóak azok a torzóban maradt emlékek is, amikor a gyerek fülének nem való dolgok kerülvén sorra, el kell hagynia a helységet. Egészen fiatalon sikerül megismernie a zsidó élet mindennapos és rendkívülinek számító konfliktusait, valamint talányos helyzeteket. Alkalma nyílik megfigyelni, hogy miként tájékozódik a rabbi, mely szempontokat gyűjti össze és mi alapján hoz döntést, s a végén melyek a döntés elfogadásának egyezményes jelei. De legalább ilyen érdekes az is, hogy az ügyfelek problémáin keresztül bepillantást nyer az egyes sorsok, életek alakulásába (Singer, 1999). Hasonlóképpen fontos tapasztalatok színhelye a Bilgoraj nevű kisváros, ahol az anyai nagyapa haszid rabbiaként működött negyven éven keresztül. Ide menekül az első világháború idején az anya a két kisebb fiútestvérrel, éveket töltve el ezen a helyen. A bilgoraji emlékeket több kötetében is megörökíti (Singer, 1991, 1999).

Fivéréhez hasonlóan nem követi az ősök életmodelljét, a világi hívságok által elcsábítva egy irodalmi lap korrektoraként találja meg a helyét a varsói jiddis irodalmi élet peremvidékén. A *Sátán Gorajban* című első regénye ebben a jiddis nyelvű közegben jelenik meg 1933 során folytatásokban a *Globus* című varsói irodalmi havilapban.

Mikor Singer nekiül megírni első regényét, nagyon jól ismeri a vidéki zsidóság sajátos milióját, hiszen különböző életszakaszaiban erősen kötődött a falusi és a kisvárosi zsidó közösségek életéhez. Sok évtizeddel később, pályájára visszatekintve írja: „[S]zellemileg a középkorban gyökereztem (...), és úgy is maradtam. Műveimben olyan emlékeket és érzelmeket idéztem föl, amelyeket a felvilágosult olvasó igyekezett elfelejteni, sőt ténylegesen el is felejtett” (Singer, 1991:69).

Az Úr 1666. esztendejében érkezünk meg a dombokkal körülvett, Isten háta mögötti Gorajba, ami csupán árnyéka korábbi önmagának, a tudós férfiakról híres virágzó városkának. Mindazonáltal Goraj az 1648-as Hmelnickij-féle pogromot követően most kezd életjeleket mutatni, miután sorra költöznek vissza az egykori lakók. A pusztítás nyomai azonban leírhatatlanok. Megérkezik végre a Gorajt régebben kemény kézzel irányító Benis Áskenázi rabbi is, akit már halottnak hittek. A rabbi

kisvártatva ismét a közösség vezetőjeként nyilatkozik meg az imaházban: *„Jobb szemére csüngő vastag szemöldökét hüvelyk- és mutatóujja közé fogva felhúzta, hogy jobban lásson, egy pillantást vetett az imaház megfeketedett, málló falaira, üres könyvtartóira, majd hangosan így szólt: – Elég volt!... Áldott Istenünk akarata szerint újra kell kezdenünk”* (Singer, 1978:9). Ezzel a dolgok Gorajban újra a rendes kerékvágásba kerülnek, legalábbis egyelőre úgy tűnik.

Az a Goraj, ami a térképre pillantva Lublintól délre, Zamośćtól nyugatra, Janówtól keletre, Bilgorajtól pedig északra rajzolódik ki előttünk egy Singer számára nagyon is otthonos vidék szívében, a regénybeli térben a környezetéről teljesen leválasztva jelenik meg. Ennek megvannak a természeti és a kulturális okai egyaránt. A városkát körülvevő dombok és sűrű erdők az utak és az ösvények által korántsem összekötik Gorajt a környező falvakkal, hanem ellenkezőleg, mintha a természeti környezet úgy lenne megalkotva, hogy zárt mikrokozmoszt teremtsen. Közlekedni ugyanis veszélyes. Az utak mentén lesben álló vadállatok, medvék, farkasok és vaddisznók halálos veszélyt jelentenek a vándorra, a küldöncre, és a rabbinátusi követre. Aki kiteszi a lábát Gorajból, azzal a természet erői bármit megtehetnek, különösen télen. Ebben a nyugatgalíciai tájban a városka nem a többi stetl által van körülvéve, hanem a keresztény lakosú falvak jelentik a szomszédságot. Mintha Gorajt az ellenséges, de legalábbis bizalmatlan parasztok gyűrűje venné körül. Rémisztő történetek járnak szájról szájra, hogy milyen válogatott kegyetlenséggel és gonoszsággal próbálnak a parasztok a városukat elhagyó védtelen gorajiak életére törni. A parasztok azonban alapvetően tartanak a zsidóktól. Félve az ártó szellemektől, a zsidók távollétében nem is merik betenni a lábukat az elhagyott Gorajba, így aztán a visszatérőket a pusztításnak az a képe fogadja, ami Hmelnycikij csapatai után marad. Ezért aztán mindenki visszaköltözhet a saját házába. A szóba kerülő zsidó központok, miként Lublin vagy Zamość, távoli helyekként tűnnek fel a narrátor mondataiban.

Ez a mikrokozmosz azonban nem üvegház. A természeti változások, különösen a rendkívüli időjárás azonnali változásokat eredményeznek a lakók életében. A szélzúgás, a gallyak éjszakai reccsenései, az apró ablakokon át beszűrődő holdfény által vetett árnyak játéka, a neszek és kopogások azonban az inkább ártó, mint jóságos szellemek jelenlétének a nyomai. Nem lehet tudni pontosan, hogy hol érnek véget a természeti jelenségek, és hol kezdődnek a szellemi világ eseményei. A kettő között nem állapítható meg éles határ. A szellemek jelenléte a valóság része a gorajiak szerint, s ennyiben a parasztok aggodalma jogosnak bizonyul. A kölcsönösen érdekvezérelt, üzleti alapon szerveződő vagy a szükség diktálta érintkezésen kívül nem létezik a jó szomszédságot, ismeretséget vagy bizalmat feltételező jó emberi kapcsolatokat kiépíteni igyekvő szándék. Ez az igény egyik fél részéről sem merül fel. Az idegenség kölcsönös, de ezt a jól felfogott érdek felülírja. Ha szárnyasok, kecskék vagy marhák felvásárlásáról van szó, akkor a zsidók indulnak látogatóba a keresztény környezet paraszti falvaiba, a vásár napján viszont a falusiak érkeznek Gorajba vásárolni vagy túladni a portékájukon. Ilyenkor

megjelennek a cigányok is, akik a kocsmában ütik el az időt mulatozással, tánccal és verekedéssel. Ezeken a napokon a falvak városi jelenlétére a piactéren magasba szálló trágyszag utal. Ha pedig leszáll az este, eljön a pénz számlálásának az ideje. Elegendő mennyiségű készpénznek azért is kell otthon lennie, hogy a tékozló földesuraknak hitelt folyósíthassanak a sokat szenvedett gorajjak, zálogba véve a családi ékszereket.

Gorajban kis létszámú keresztény kisebbség is élt a mellékutcákban, magas palánkkal körülvett házakban, hogy ne legyen kihívó a jelenléte. A megtúrt státuszon azonban túlmutat, hogy bizonyos feladatokat, amelyek a zsidóknak tiltva vannak, ők végeznek el mint sábeszgoj vagy fürdőszolga. A város életében nincsenek jelen. Itt van még Kunigunda a boszorkány, aki a városon kívül, a keresztény temető mellett lakik. Az ő besorolása kilép a zsidó-keresztény dichotómiából, hiszen mindkét oldal által kirekesztett, s a jó híret kockáztatja az, aki kapcsolatot tart fenn vele. Kunigunda szolgáltatásaira azonban kereslet mutatkozik, mivel a varázsfüvekből készült főzet vagy bájital számos probléma megoldására kínál lehetőséget.

A családi élet megcsúfolásával szemben a józanságot és az önmérsékletet erősíti Gorajban, hogy a város mellett hullámzó folyócskának két neve is van, s nem lehet tudni, hogy melyik az igazi. Így az sem világos, hogy a válási okiratra melyik névnek kell kerülnie a helymeghatározásra vonatkozó résznél. Aki válni akar, annak távolabbi településekre kell ellátogatnia, hogy az elhatározását tettere váltsa.

Örvendetes módon a régi lakosságnak mintegy a fele már visszaköltözött, azonban a vásárnapi nyüzsgést leszámítva, a városka üresnek tűnik. Tumultuózus jelenetek kizárólag zárt terekben fordulnak elő mint az imaház, a rituális fürdő, valamint az egyes családi házak ünnepi vagy konspirációs összejövetelek alkalmával. Gorajra nem áll, hogy minden ablak egy-egy kémlelőnyílás s így megfigyelői pozíció lenne. A település nem tekinthető olyan organizmusnak, amely a benne lezajló eseményeket az ablakokéval megegyező számú optikai érzékelővel követné, miként az majd' minden faluban és kisvárosban természetesnek mondható. A házak odúk, ahol el lehet rejtőzni az avatatlan szemek előtt. Kitekinteni nincs miért, hiszen csak nagy ritkán hallatszik be gyerekzsivaj vagy társalkodó felnőttek beszédfoszlányai. A szobák vagy konyhák belseje, ahol megfordulunk, személyes vagy családi terek. A tehetősebbeket, akik nem nagyon szánják rá magukat az ínségben szenvedők megsegítésére, tapintatot gyakorolván a házak belső tereibe húzódnak vissza a javaik élvezetére, megkímélve így az elesetteket a bőség látványától. A szobák a kontempláció, az elmélyült gondolkodás, valamint a kabbalista kombinációk és összekapcsolások műveleteinek helyszínei. Vannak helyzetek, amikor a szoba menedék, az elkülönülés egyetlen lehetősége, miként Benis rabbi esetében, aki már torkig van civakodó családjával. A háznép pletykálgatásainak és áskálódásainak megálljt parancsol a küszöb, ugyanis a szoba tiltott terület. Határsértés esetén a rabbi fogyó erejét összeszedve szigorúan megrendszabályozza a vétkeket, például így: *„Benis rabbi teljes nagyságában felemelkedett, szakálla élőlényként röpdösött, s egyik kezével a tölgyfa asztalra ütött, a*

másikkal az ajtóra mutatott. – Ki innen! – kiáltotta. – Éppen eleget hallottam már. Ti istencsapása!” (Singer, 1978:18) A szoba azonban nem csak azokkal szemben jelent menedéket, akiket látni sem kívánnak. A kinti zajok, miként vihar idején is, egyszerre megnyugtatóak, mert emlékeztetnek rá, hogy a szoba megvéd a természet elszabadult erőitől és a szellemvilág általában rosszindulatú, csapatokban nyüzsgő lényeitől, de nem feledteti a biztonságot keresővel, hogy a határ átjárható. Az ártó szellemek fel is kereshetik a szobáikban a kiszemelt áldozatokat. Ilyenkor felerősödik a furcsán vibráló árnyak érzékelése, és a transzcendens lények által megszólított rendszerint megrémül, miután összeomlott a szoba korábban biztonságot nyújtó tere, amely most kiszolgáltatva lakóját, félelmet keltő erők csataterévé válik. Pedig a Sátán egyelőre még be sem tette a lábát Gorajba.

Ahhoz hasonlóan, miként a városka lakóinak az élete ki van szolgáltatva a meteorológiai viszonyoknak és további természeti jelenségeknek – a vihar lecsap és elmúlik, az aszály kezdődik és véget ér, a fagy beáll, majd enyhül –, a közösség a Goraj életét felforgató hírekkel szemben is védtelen. Soha nem tudjuk meg, hogy ki a hír forrása, mik az ismeretlen kommunikátorok szándékai, bár a híreket azonosíthatóan vándorkereskedők és rabbinátusi követek szállítják. Alighanem ennek így is kell lennie, hiszen a Sátán a peremfeltételek bizonytalansága esetén tudja nyélbe ütni az ördögi tervét. Az egyszerre nyugtalanító és reményt keltő hírek tehát látszólag előzmény nélkül felütik a fejüket, lábra kapnak, egyesek beszélni kezdenek róluk. Miután meghallgatták azokat, ki-ki megbeszéli az újságot a maga kisközösségében, ami jelentheti a családi tűzhely intimitását, az alkalmi csoportosulásokat vagy éppen a Sábbátáj Ceví szekta tagjainak összejövetelét. Ezt követően a véleményvezérek hozzálátnak a hitközség meggyőzéséhez. A kabbalisták, a végidőkben hívők számosan vannak, s jól leírható karakterrel rendelkeznek, míg a Sábbátáj Cevít álmessziásként megbélyegzők közül egyedül Benis rabbi komolyan vehető személyiség. Rajta kívül az egyik követője lép még a színre, Hániná, a jesivanövendék, aki a rabbi mellett kiállva vitába száll az ellentáborral, melynek tagjai közül többen rárontanak és jól helybenhagyják, valójában véresre verik az imaházban. Egymás meggyőzése tehát már kezdetben elhagyja az érvek és ellenérvek sokak által kiszámíthatónak ítélt, biztonságot nyújtó talaját. De hát itt és most nem holmi részletkérdésről, csip-csup ügyről van szó, hanem a Messiás eljövételéről. Nem lehet kicsit tévedni. Minden ezen áll vagy bukik.

A szövegből kiderül, hogy az aggasztó hírek nem a követ megjelenésével érkeztek el Gorajba. Ezek a gondolatok már korábban befészkeltek magukat a hitközségi tagok fejébe, súlyos gondokat okozva Benis rabbinak, a tudós talmudistának. Benis rabbi első alkalommal még a goraji mészárlást követő lublini tartózkodása idején hall a végidők küszöbön álló eljövételéről. A híreket a zsidók kezdik komolyan venni. Pénzgyűjtő akciók indulnak. A tudós kabbalisták meglelik a könyvekben a rabság végéről, a megváltás közelségéről szóló jövendöléseket, s az időpontok egybevágnak. Kialakul az események új értelmezési kerete, ami az 1648-as pogromot a Messiás születésével járó fájdalomként értelmezi.

Aki így tekint a dolgokra, annak a számára valóban minden a Messiás eljövételét igazolja. Magnetikus erővel szippant magába mindent az események szemléletének ez a módja, ami mellett a beavatottak elkötelezik magukat. De hol lehetne még ésszerű kételkedésről beszélni, ha már a keresztény jóvendőmondók is azt nyilatkoztatják ki, hogy a zsidók hamarosan uralkodni fognak a többi nép fölött, aminek persze meg is van a közvetlen hatása, mivel sok keresztény tér át a történelem győzteseinek az oldalára.

Benis rabbi mindennek ellenére nem rokonszenvezik a beavatottakkal. Nincs jó véleménnyel a maga koráról. Meg van győződve róla, hogy a lengyel zsidók már egy ideje letértek a helyes útról: *„Túl mélyre hatolnak olyan dolgokba, amelyeknek rejtve kellene maradniuk, túl keveset isznak a szent tanok tiszta vizéből. A biblia és a héber nyelv tanulmányozását lenézik, a régi szövegmagyarázatokat alig olvassák. A pilpul csűrés-csavarásaitól megzavart fiatal emberek száz dilemmát egyetlen vágással igyekeznek megoldani, a komoly tanulást megvetették (...) Túl sok aszkéta, remete, amulettészöveg-író és csodatevő akadt a lengyel zsidók között”* (Singer, 1978:23). Benis rabbi mintha a szellemi tartás megromlásaként, az intellektus területére is behatoló morális problémaként ragadná meg korának jelenségeit. Az 1648-as pogromot a szellemi léhaság miatti büntetésnek tekinti. A pusztítás előtti régi Gorajban még sikerült rendet tartania a fejekben, s ha kellett, cenzúrát alkalmazva begyűjti és elrejti az imaház polcain található kabbalista műveket, útját állva a káros gondolatok terjedésének. Ekkoriban a tekintélyes Gorajiak még kiálltak a rabbijuk mellett a fanatikus kabbalistákkal szemben, s ez a rabbinak erőt adott. A csodatevő vándorok nem maradhattak meg Gorajban, rövid úton elűzte őket. Csakhogy változnak az idők, a rabbi csalatkozni kényszerül a várakozásaiban. A büntetést követően nem jön el a szellemi megújulás, ehelyett egyre több zsidó szegődik el a szektákhoz, külön utakon járva. Benis rabbi megcsömörlik és visszavonul a zajos lublini vitáktól. Nyugalmat keresve tér meg a mindentől távol eső Gorajba. Ez az oka a visszatérésének, ami nem sok reménnyel kecsegtet. Pedig a hitközségben csökken az összetartás és a fegyelem, az ígéreteket nem tartják be és az emberek már-már irányíthatatlanok. Ezt látva gyakran saját családjának morális állapotára terelődnek a gondolatai, amelyek elvezetnek saját felelősségének az érzékeléséhez. A csodás történetek, jóvendölések és az egyre gyakoribb látomások lépésről-lépésre hatalmukba kerítik a gorajiak képzeletét, amihez viszont hamarosan a gondolkodásukat igazítják. Persze nem mindenki lép erre az útra, de a kevesek hangját nem hallani.

A rabbi kezéből egyre inkább kicsúsznak a szálak, nem érzékelhető a jelenléte a helyi nyilvánosságban. A gazdátlanul maradt hitközségben szellemi űr keletkezik, ami megszüli az igényt az új idők szavát meghallani képes vezető iránt. Ekkor érkezik Gorajba Ithe Mathesz, az önsanyargató vándorkereskedő, akiben Sábbátáj Ceví követői meglátják a szent embert, s hajlandók lennének elfogadni vezetőjükül. Csakhogy Ithe Matesz, mint hamarosan kiderül, nem rendelkezik vezetői kvalitásokkal, nincs karizmája. A törvénnyel való nyílt szembefordulás még nem következik

be, habár ekkor is felfoghatatlannak tűnő események zajlanak. Az egyik rajongó gólemet készít az imaház padlásán. A rabbi látja a bajt s megpróbál felülkerekedni az eseményeken: megtiltja az idegenből származó röpiratok elolvasását, késő este bezáratja a fürdőt és az imaházat, hogy elejét vegye a kabbalista fiatalok éjféli összejöveteleinek, valamint ellenőriztetni akarja az amuletteket is. Közeledik a nyílt konfliktus pillanata, s a rabbi elhatározza, hogy nem tér ki előle, hanem leszámol a szektásokkal. Ithe Matesz eljegyzti az egzaltált árvát, Rehelét, akit gyermekkorától látomások gyötörnek. Híre megy, hogy az eljegyzésen férfiak nőkkel táncolnak. Benis rabbi fülébe is eljuttatják a hírt. Eljött hát a cselekvés pillanata. Az összecsapásra azonban nem kerül sor. Éjszaka van, éjfél elmúlt. A házából kilépő rabbi nem jut messzire. Pillanatokon belül felkapja a téli jeges vihar, majd földhöz vágja úgy, hogy majdnem belehal. Benis rabbi belátja, hogy veszített. Mindennek vége. Tőle hatalmasabb erők győzték le, ami annak a jele, hogy rontás van Gorajon. Ágynak esik, nem is gyógyul fel többé. Rövidesen elhagyja a gyülekezetét mint akire nincs már semmi szükség, s visszaviteti magát Lublinba. Most már tényleg magukra maradnak a Gorajiak. A hatalmi vákuum, azonban nem tart sokáig.

Kisvártatva követ érkezik Gorajba, fantasztikus elemekkel átszótt, Sábbátáj Cevít dicsőítő történeteket oszt meg a helyiekkel. A követ nem más, mint a köztiszteletben álló zamości metsző, Reb Gedáljá, akit az Isten is vezetőnek teremtett. Erre predesztinálja a megjelenése, a modora, a termete, a kommunikációs hajlékonysága, jó helyzetfelismerő képessége, gyakorlatiassága s talán még az is, hogy egy hiányszakma mestere. Gorajba ugyanis nem tért vissza a metsző. A kabbalisták szektája rövid időn belül elfordul Ithe Matesztől, s ettől kezdve Reb Gedálját tekintik vezetőjüknek, aki a titkos tanítások irányából értelmezi a Tórát s kijelenti, hogy a világvége hatályon kívül helyezi a hagyomány szigorú tilalmait, köztük a többnejűséget tiltó rendelkezést is, érdekes fordulatok előtt nyitva meg az utat. Tekintélyének és hatalmának megszilárdításában váratlan segítséget kap Rehelétől, akinek éjszaka megjelenik Szándálfon. Az angyal bejelenti a következő évi megváltást, majd Reb Gedáljá dicséretét zengi. Rehele másnap közli az imaházban a látomását, és innentől nincs többé megállás. Reb Gedáljá megdicsőül a próféta szavai által. A városka vitathatatlan tekintélyű vezetője lesz, s mindent egy lapra téve készülődnek a jövő évi megváltásra. Ennek hamarosan kézzelfogható következményei lesznek: elégetik a halottmosó asztalt, hiszen megszűnik a halál, felhagynak a mindennapos tevékenységekkel, mert nincs értelme tervezni vagy takarékoskodni. Felélik a tartalékaikat, és apránként eltüzelik a házaikat is, hiszen jövő ilyenkor már Izrael földjén élnek tovább az életüket. Eközben sötét pletykák terjednek Gorajban bizonyos köztiszteletben álló és egyszerűbb személyek jó erkölcsbe ütköző viselkedéséről és különböző, csoportokban elkövetett szexuális perverziókról. A szóbeszéd nem kíméli Reb Gedálját és környezetét sem.

Már tudvalevő a megváltás pontos dátuma, a zsidó újév napja. Elbúcsúznak a sírokban pihenő halottaktól, hiszen nekik tovább tart majd

eljutni Izraelbe, mert földalatti járatokon át kell haladniuk, s nem egy felhő hátán tovaszállva jutnak majd el az ősök földjére, mint az élők. Azonban eljön az ünnep, és nem történik semmi. A gorajiak suttogva beszélnek, kerülnek egymás tekintetét, restellnek szólni egymáshoz, ám a viszálykodás felerősödik. Hamarosan megérkeznek a követek a szörnyű hírrel, hogy Sábbátáj Ceví „török lett” Mohamed Basi néven. Óriási a csalódás, de a követők, akiket innentől fogva állhatatosaknak hívnak, még nem vesztik el a hitelüket. Különböző magyarázatok születnek felszínről és lényegről, a jelek helyes értelmezéséről. A Zohárból Reb Gedáljá azt is kiolvassa, hogy nem Sábbátáj Ceví, hanem az árnyéka lett Mohamed követője. Az ellenségeskedés közben sosem látott méreteket ölt, és külső hatalmak bevonásával zajlik. Amikor Reb Gedáljá a törvényt felrúgva nőül veszi a prófétanő Rehelét, Gorajon úrrá lesz az erkölcsi romlottság. De egyelőre még sokan hiszik, hogy minden törvénszegés egy lépéssel közelebb visz a lelki megtisztuláshoz. Csakhogy mióta hírét vették Sábbátáj Ceví hitehagyásának, Rehele elvesztette a prófétálás képességét. Isten megvonta tőle a kegyelmét, ezért kiapadt a látomások forrása. Aztán Rehelét teherbe ejti a Sátán, és pusztító démon növekszik a méhében. Mivel mint prófétanő híressé vált, futótűzként terjednek a vele kapcsolatos szörnyű történetek. Már a parasztok is arról beszélnek a vásárokon és a kocsmákban, hogy az ördög költözött az egyik zsidónőbe, Reb Gedáljá pedig kerülni kezdi az embereket szégyenében.

A narrátor által elbeszélte történet itt véget ér, a könyv azonban folytatódik az utolsó fejezettel, amely a goraji ördögűzés történetét meséli el *A Föld Művei* című kötetben talált és jiddisre fordított beszámoló alapján. A szöveget olvasva, amely tulajdonképpen az egész könyv rövid összefoglalását is adja, arra következtethetünk, hogy régi történetet mesél el a krónikás, hiszen a történelmi távlatnak köszönhetően a dolgok már a helyükre kerültek. Ez a később született szöveg a lelepleződés és a nyomában kitörő botrány óráit meséli el. Reb Gedálját megrohanják, foglyul ejtik és megkötözik, azonban az éj leple alatt az őrrrel együtt megszöknek Gorajból. Rehelén pedig végrehajtják az ördögűzést, ami eredményét tekintve sikeres lesz, viszont Rehele néhány napon belül meghal. Reb Gedáljáról még említést tesz a beszámoló, hogy később hitehagyottá válik és a zsidók ellen fordul. A helyiek közül többen is úgy gondolják, hogy Reb Gedáljá maga volt a Sátán, hiszem minden tetteivel rosszra csábított.

Singer épületes történetét olvasva egy pillanatig sem kétséges, hogy tanulságokkal fog szolgálni. Azonban nem jók és gonoszok, szelídek és vadak vagy zsidók és valaki mások konfliktusáról van benne szó. Benis rabbi ugyanúgy eltünteteti az imaház polcairól a kabbalista műveket, mint később Reb Gedáljá a Benis számára oly fontos könyveket. S nemcsak cenzúrát gyakorolnak, hanem kényszerítenek és erőszakot is alkalmaznak. Mindkét vezető a maga idejében királyként uralkodik Gorajban.

Singert értelmezve, alighanem igazat kell adnunk a rabbinak, aki majdhogynem bármi áron betartatja a törvényt, mert így a hitközség egyben marad és gyarapodik, míg a rajongók és állhatatosok uralma idején a saját életüknek először a szellemi, majd a vagyoni pilléreit számolják fel. Az életeseményeikből eltűnik mindaz, ami korábban értelmet adott nekik. Mintha azt sugallná Singer, hogy a létezés értelme a régi szabályok regimentjének gyakorta értelmetlennek tűnő és terhes betartásához kapcsolódna. Ez ad tartást és segít megkülönböztetni a jót a rossztól. Ezen a horizonton belül lehet kérdéseket feltenni s próbálkozni a megválaszolással. Az élet ebben a környezetétől élesen megkülönböztetett dimenzióban lehetséges, ugyanis a felsoroltak ellenére, pellengérré állítva az aszkétákat, a csodatévőket és a várakozni nem tudókat, mégiscsak a normalitás jegyeit mutatja a közösség élete. Ennek azonban ára van: a törvény betartása, ami nagy terhet jelent, s csak addig véd meg, amíg elfogadják. Ha elfordulnak tőle és tagadni kezdik, ezzel le is rombolják a hagyományt. Ennyiben az élet szellemi alapjai igencsak sérülékenyek.

S még valami. Singer bilgoraji emlékeit olvasva kiáltóak a hasonlóságok a század eleji Bilgoraj és az évszázadokkal korábbi Goraj között. Benis rabbi karakterét mintha a bilgoraji haszid rabbi nagyapáról mintázta volna, aki „vasmarokkal tartotta” Bilgorajt: „A csekély számú bilgoraji művelt ember szemében nagyapám fanatikus volt, a sötétség udvari szállítója (...). Parancsszava annyit ért, akár az ősi vezéreké, és amíg élt, addig Bilgoraj vallásos maradt.” (Singer, 1999, p. 53) További hasonlóságok mutatkoznak Ozer, Benis rabbi csalódást keltő haszontalan fia és Jojszef nagybácsi, valamint Taube nevű gyermekük és Rehele között, de fontosabb ennél, hogy olyan időszakról van szó mind a regényben, mind pedig Bilgoraj esetében, amikor a régi rend bomlásnak indul, és új magatartásformák jelennek meg a kisvárosi közösségben. Bár Bilgorajban is a felfordulás jelei mutatkoznak, de a változásokról az első látogatása idején sokat elmond, hogy még a felvilágosultak is hosszú kaftánban járnak és betartják az imarendet, jiddis újságokat pedig senki sem olvas. Azonban hamarosan megindul a közösség differenciálódása: színházi előadást szerveznek, jiddis könyvtárat hoznak létre, a munkások egy része belép a szocialista munkásszövetségbe, megjelennek a cionisták, vagyis szép lassan a bilgorajiak is elkezdenek a maguk útján járni. Singer ellentétes vonzások hatása alá kerül. Egyrészt elvágódik Varsóba, mert hiányoznak neki a világi kulturális hatások, viszont felfedezi és megszereti az itt még eleven tradicionális zsidó életformát: „*A régi zsidóság e világában lelki kincsesládára bukkantam. Alkalmam nyílt rá, hogy bepillantás a múltba, és a maga valójában lássam. Az idő mintha visszafelé haladt volna. Benne éltem a zsidó történelemben*” (Singer, 1999:299). Valóban, a Bilgorajban megismert kisvárosi zsidó életforma mindennapokban való megtapasztalása megnyit számára egy olyan perspektívát, amelyben minden idealizációtól mentesen megpillanthatja a 17. századi Gorajt, hiszen a múlt felé a kontinuitás vitán felüli.

Visszaemlékezéseit írva elviccelődik vele, hogy serdülőkorában Bilgorajban is számosan a sátán követői lettek, azonban a lehetséges

következményeket tekintve nem áll meg a párhuzam. Hiszen nem állítható egymás mellé – példának okáért – Spinoza kiátkozása az amszterdami zsidó közösségből, ami a Sátán goraji látogatásának idején történt,¹ azzal a huszadik századi kísérettel, amikor valaki tradíciót követő családban felnőve kezébe veszi saját sorsát és az asszimiláció útjára lép. Időközben ugyanis megváltozott a zsidó közösségek környezete is.

Összehasonlítva Jászinak és Singernek a stetlről adott leírásait, nemcsak a tapasztalati anyag gazdagságában mutatkozó különbség a szembeötlő, hanem a stetlhez való viszonyuk is, bár mindkettejük nézőpontja kívülről közelít a tradicionális zsidó kisvárosi élethez. Ebben nincs különbség közöttük. Singer esetében a jiddis kultúrához és nyelviséghez, valamint a kelet-közép-európai zsidó múlthoz való kötődés egész életében meghatározó marad annak ellenére, hogy saját elhatározásából kilép belőle és saját utat választ. Jászi neveltetésében viszont nem játszottak szerepet a család zsidó gyökerei. Teljességgel hiányzik a Singernél meglevő kapocs. Viszont éppen ez adja Jászi beszámolójának az érdekességét. Élete későbbi szakaszában, immár az amerikai Oberlinből visszatekintve kénytelen belátni, hogy az asszimiláció korántsem olyan problémamentes, mint egykoron gondolta. Liebermann Pálnak írja 1936-ban, felidézve az otthoni közéleti szerepvállalását: *„A politika nagyban szimbólumok és érzelmi reakciók dolga. Az egybeforrottságot ezekkel megszerezni sok generáció munkája kell. Talán hevesebb és türelmetlenebb voltam, semmint az adott helyzetben szabad lett volna”* (Litván, 2005:52). De miért is lett volna óvatosabb, ha a tapasztalatai akkoriban még nem születték meg az iménti belátást. S hogy nem születték meg, az korántsem a véletlen műve. 1955-ben ugyanis ekként emlékezik vissza a gyermekkori családi milióra: *„Hogy zsidók voltunk, azt sem tudtam. A vallásnak nem volt szerepe életünkben. Szüleim, apám auklärista elvei szerint, csak erkölcsi nevelésünket tartották fontosnak, teljesen dogmátlan szellemben. (...) Ma súlyos nevelési hibának érzem, hogy nem magyarázták meg nekünk a valláscsere értelmét és jelentőségét, sőt olykor kitértek előle, ha jelenlétünkben ez a téma a társaságban felmerült. (...) [V]alami nem szándékolt titkolózás árnyéka borította be keresztény életünket, a templomba járást és zsoltárecskölést”* (Jászi, 1955:136). Hol van már az asszimilációs perspektíva század eleji felhőtlen magabiztossága! 1911-ben ugyanis még így ír pozitívista szellemben a *Huszedik Század* hasábjain: *„A zsidóságot ma már csak az ortodox vallása tartja fenn, de ezt a vallást szétporlasztják a felvilágosodott kultúra hullámai”* (Gyurgyák, 2001:501). Jászi hűvös és távolságtartó kijelentését egy világ választja el Singer középkorban gyökerező érzés- és képzeletvilágától, valamint a hozzájuk kapcsolódó eleven emlékektől.

¹ Spinozát 1656. július 27-én exkommunikálták, kimondva rá a nagy átkot.

Irodalomjegyzék

- Gyurgyák J. (2001). *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest: Osiris.
- Jászi O. (1955). Emlékeimből: szülőföldemen. *Látóhatár*, 6 (2), 132-140.
- Litván Gy. (2005). Jászi Oszkár és a zsidókérdés. In Molnár J. (szerk.), *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában* (pp. 45-53). Budapest: Balassi.
- Raj T. (é. n.). *Száz jiddis szó – 83. A stetl*. Letöltés: <http://www.zsido.hu/ujelet/archiv/u981918.html> [2018.05.27].
- Singer, I. B. (1978). *A sátán Gorajban*. Budapest: Európa.
- Singer, I. B. (1991). *Szerelem és száműzetés*. Budapest: Gondolat.
- Singer, I. B. (1999). *Apám bíróságán*. Budapest: Filum.